

EGY RADNÓTI-VERS MOTÍVUMRENDSZERE

Gondolatok az Erőltetett menet-ről

DR. LISZTOCZKY LÁSZLO

Radnótit 1944. május 20-án hívták be harmadszor is munkaszolgálatra. A szerbiai Bor nevű bányaváros közelében, Lager Heidenauban végzett nehéz földmunkát hónapokon át. Itt írott verseiben dokumentatív hitelességgel ábrázolta a lágerlakók állati sorsát, és látomásos költészettel idézte fel az elhagyott otthont.

A Lager Heidenau foglyai a front közeledése miatt augusztus 29-én indultak erőltetett menetben a bori központi láger felé. Mintegy 25 kilométert tettek meg, alkonyatkor érkeztek Borba.

Szeptember 15-én újabb menetkészültségre kaptak parancsot. A gyalogmenet első szakaszában 140 kilométeres út állt előttük. A keretlegények fenyegetőztek: aki kilép a sorból, szökni próbál, elmarad a többiektől, a helyszínen agyonlövik.

Ezen a napon, a korábbi fárasztó menetelés élményéből, az újabb meneteléstől való szorongó félelem lelkiállapotában alkotta meg a költő Erőltetett menet című versét. A közeledő halál árnyékában még egyszer szintézisbe forrasztotta lírájának tartalmi és formai értékeit:

Bolond, ki földre rogyván fölkél és újra lépked,
s vándorló fájdalomként mozdít bokát és térdet,
de mégis útnak indul, mint akit szárny emel,
s hiába hívja árok, maradni úgyse mer,
s ha kérdezed, miért nem? még visszaszól talán,
hogyan várja őt az asszony s egy bölcsőbb, szép halál.
Pedig bolond a jámbor, mert ott az otthonok
fölött régóta már csak a perzselt szél forog,
hanyattfeküdt a házfal, eltört a szilvafa,
és félelemtől bolyhos a honni éjszaka.
Ó, hogyha hinni tudnám: nemcsak szívemben hordom
mindazt, mit érdemes még, s van visszatérni otthon;
ha volna még! s mint egykor a régi hús verandán
a béke méhe zöngne, míg hűl a szilvalekvár,
s nyárvégi csönd napozna az álmos kerteken,
a lomb között gyümölcsök ringnának meztelen,
és Fanni várna szökén a rőt sövény előtt,
s árnyékot írna lassan a lassú délelőtt, —
de hisz lehet talán még! a hold ma oly kerek!
Ne menj tovább, barátom, kiálts rám! s fölkelek!

A földre bukás megsejtetett pillanatától az újbóli, hirtelen elhatározott feltápáskodásig tartó vívódó lelkiállapot személyes élményeken alapuló átélése és koncentrált, hiteles leírása a költemény. Ebbe a „termékeny pillanat”-ba sűríti fogolysorsának minden gyötrelmét és tanulságát. Önmagán túlmutató, az emborsors végső kérdéseit magában rejtő pillanat ez. Gyorsan kell döntenie, mert bármelyik pillanatban eldörmölhet a megígért tarkólövés: az elmúlás fenyegető közelsége kényszeríti a lényeg kimondására. Ebből a határhelyzetből fakad a vers „intenzív totalitás”-a, az ábrázolt életterület tartalmának mélysége és jelentés-összefüggéseinek gazdagsága. Ezért látja olyan tisztán, világosan az élet konkrét tényeit és egyetemes összefüggéseit, állítja éles kontrasztba a jót és a rosszat. Ezért vibrálnak olyan hirtelen, meglepő vágásokkal a képek, gyorsulnak meg kavargó lendülettel az események, kerülnek egymás mellé a közeli és a távoli dolgok. Szubjektívizálódik, relativizálódik benne a tér és az idő: a konkrét, valóságos helyzetet és pillanatot a költői fantázia jelentősen kitágítja. A teljes életet festi a maga végtetességében, ellentmondásaiban. A mű az egyetemes emberlétre utaló példázat és a fasizmus leleplezése, a fogolysors megörökítése és személyes vallomás egyszerre.

A költő szinte a lehetetlenre, a kifejezhetetlenre, a megoldhatatlanra vállalkozik: a halál és az idill, a pusztulás és a teremtés szélsőséges, egymást kizáró ellentétei között kell művészi összhangot alkotnia. Meg kell győznie, hogy az abszurd világban is meg lehet őrizni a reményt, az életet akarja igazolni a biztos halál tudatában, hitét vallja meg akkor, amikor annak minden észérv ellentmond. A vers minden formai eleme, fragmentuma ennek a feszültségnek a feloldását szolgálja. A művészi bravúrt, a költői teljesítmény értékét fokozza, hogy mindössze húsz sorban végzi el teljes sikerrel ezt a teljesíthetetlennek tűnő, maximális koncentrációt igénylő költői feladatot.

Külsőre osztatlan a költemény. Erős érzelmi és gondolati hullámmásokat, heves ellentéteket rejt el a tagolatlanság, ugyanakkor elválaszthatatlan egymásba épülésre, egyetlen gondolatfolyamat kibontására, tudatos egységteremtésre utal. A végig magas hőfokon megszólaló szenvedély, az éles kontrasztokból adódó, növekvő feszültség a befejezésben nyeri el művészi és emberi értelmét.

A drámai konfliktusokat egy klasszikus, nyugalmat árasztó, a költői tudatosságot bizonyító forma rendjébe kényszeríti, ezzel az ellentmondással is fokozva a vers hatását.

Utolsó költői korszakában egyre inkább vonzódott a klasszikus versformákhoz. Minél jobban elvadult, széthullott körülötte a világ, annál fegyelmezettebb, kötöttebb formákban fejezte ki magát. A klasszikus költészet humanizmusa és formakincse élt tovább ekkori lírájában, a hagyományok erejét és tisztaságát is felhasználta a fasizmus elleni lázadásra.

Ez a verse kettémetszett, páros rímű nibelungi sorokból áll. Saját alkotásai között az egyetlen, amely ezt a versformát csendíti fel. A ritmusképlet azonban már régóta élt benne, műfordításaiban csiszolta ilyen tökéletesre. Számtalan fordításából kihallatszik ez a dallam (például: Kürenberg lovag: Több mint egy éven által, Walter von der Vogelweide: Ó jaj, hogy eltűnt minden, André Chénier: Alszom s szívem virraszt, Francis Jammes: A ház rózsával lenne itt teli). Hosszú műhelymunka kikristályosodásaként vált tehát ennyire a sajátjává, szólalt meg — kedves jelzőjét idézve — ilyen „művesen” a ritmusalakzat.

A címben megjelölt téma vonzotta magához ezt a középkori eredetű versformát. A kiválasztott metrum teljes mértékben összesimul a bemutatott élethelyzettel, a művészi alakítás, formakezelés nyomán tökéletesen alkalmassá válik a sorsélmény kifejezésére. A váltakozva 7—7 és 7—6 szótagonként tagoló sormetszet kiugratja a kanyargós, beláthatatlan országút rajzát: a képversek technikájából ellesett — Apollinaire: A megsebzett galamb és a szökőkút című kalligrammájának fordításában és Virág című „papírszelet”-jén alkalmazott — nyelven kívüli, nyelven túli kifejezőeszközzel él. A ritmus is a formarendező központi gondolathoz igazodik: a mozgásélményt sugalló jámbusok fáradt hömpölygésű spondeusokkal váltakoznak, felkeltve az elcsigázott menetelő meg-meglassuló lábmozgását, amint lankadó erejük végső megfeszítésével vonszolják magukat a végtelen országúton. A sorok és a mondatok hosszúsága, az „és” és „s” kötőszók gyakorisága, a párrímek és a majdnem következetesen két szótagot összezsúroló, lágyan muzsikáló asszonáncok is a menetelés egyhangúságát, a szenvedés végtelenségét sugallják, a vers egységét erősítik.

A mondatok egymásutánja, a gondolatok szembesítése is a konfliktus feloldásának logikáját követi. Múltat és jelent, álmot és valóságot, érveket és cselekedeteket párosít a költő: ellenállhatatlan dinamizmusa, drámai sodrása van a költeménynek. A teljes reménytelenségből elindulva, szinte a tézis-antitézis-szintézis dialektikája alapján hullámszerűen, halad előre a gondolat az életigenlő zárósor megfogalmazásáig.

Csupán négy mondat követi egymást a versben. Az első két mondat alkotja az első, a harmadik és a negyedik a második szerkezeti egységet. Pontosan a költemény közepén megy végbe fordulat: tíz sort tesz ki a kompozíció első és ugyanannyit a második fele. A szimmetrikus szerkezet is a mondanivaló szolgálatában áll, az egyensúlyteremtés eszköze. A mondat szerkesztés is segíti a nehéz költői feladat megoldását. Közöttük a leghosszabb a „szívében hordott” otthon szépségét részletező, majdnem a vers felét kitevő harmadik mondat: ezzel ellensúlyozza az első két mondatnak a menetelés és a pusztulás borzalmait érzékletesen láttató, az életről való lemondásra kényszerítő ténymegállapításait. Ez a hosszú versmondat készíti elő és teszi hihetővé az utolsó, csupán egy sort alkotó mondat bizakodó végkicsengését. A verszáró mondat is az egyensúlyteremtés eszköze: legyőzhetetlen akaratot, indulatot szólaltat meg, rövideségével is nyomatékos hatást kelt. Az érzések és gondolatok szabályos ívelését követik a mondatok tartalmuk szerint is: a tényeket felsorakoztató kijelentő mondatok után a harmadik mondatban óhajtó tagmondatok jelennek meg, az utolsó előtti sorban két felkiáltó, az utolsóban felszólító tagmondat található. A drámai konfliktus feloldásának eszköze az igeismerlet változása is. Az igeidők rendszere a vers sajátos hullámszerűségét követi: a tényrögzítő kijelentő módot a reményeknek is hangot adó, a feszültséget is oldó feltételes mód követi a harmadik mondatban, a végén kipattanó indulat felszólító módú igékben talál kifejeződést.

Rejtett fokozás vonul végig a versen, hangvétele finom áttűnésekkel egyre személyesebbé válik. Az általánosból az egyes felé, a közös sors panaszából személyes vallomásba hajlik a gondolatmenet.

Expozíció nélkül, magas érzelmi hőfokon kezdődik a költemény. Az első négy sorban még általános alanyt találunk. Itt a legegységesebb érvényű, a legabsztraktabb a megfogalmazás: a konkrét helyzetet a harcaiban elbukó és mégis tovább küzdő, a mindig újrakezdés bátorságát a legnehezebb próbák

közt is vállaló örök emberi sorsot példázza. A bemutatott sorsterületet mítikus magasságba emeli, így válik az a Krisztus-legendának is rokonává. Krisztus kálváriajárását is elénk idézik a képek: a kereszttel összeeső és újra feltáplázódó Krisztus szenvedései, gyötrelmei ismétlődnek meg itt pátoszta-
lanul. Bibliái reminiscenciára utal a „kelj fel és járj” motívum laicizált versbe-
építése is. Mégsem mondható legenda-parafrazisnak a mű: a fasiszta barbárság
által megteremtett „Krisztus-helyzet” ez. Nem „kiválasztottak” mennek ezen
az úton, szó sincs itt a Golgotára indulás magasztos mártíromságáról.

A mítoszi párhuzamot is felkínáló áttételességet az ötödik sor „ha kérde-
zed” tegez, bizalmas megszólítása és a tömör, lényegmegragadó „miért nem”
kérdés oldja fel először. Közvetlenebbé, személyesebbé, polemikusabbá válik
itt a versbeszéd: az általános alanyt határozatlan alany váltja fel, az én-te-ő
viszonyrendszere, rejtett kommunikáció jön létre. A párbeszéd fikcióját keltő
fordulat az egyetemes embersorsot sejtető hangvétel szerves folytatásaként az
olvasót is szíven üti, emellett konkrétabbá teszi a lírai szituációt: azt a hatást
kelti, hogy a költő egyik társával folytat dialógust, akivel megosztja gondolatait
sorsuk kilátástalanságáról. A képek egyértelműen az erőltetett menet foglyai-
nak szenvedését illusztrálják: ennek átélésébe azonban visszavonhatatlanul
beavat az egyetemes emberlétre utaló intonáció. A kegyetlen sors nem tűrheti
a kívülállást, a személytelenséget. Az „Ó, hogyha hinni tudnám” sóhaja után
átalakulnak az igei személyragok: a távolságtartó „ő” itt vált át nagyobb em-
berközelséget kifejező, így a beavatottságot, a részvétet, az együttérzést is nö-
velő egyes szám első személyű, határozott alanyú versbeszédbe. A kívülről
szemlélés objektivitása majdnem észrevétlenül ível át erős érzelmi nyomatékú
személyességbe, hogy az utolsó sorban váratlanul — a szubjektivitást tovább
erősítve — felkiáltásba torkolljon a belső monológ, és ezáltal feloldódjon a
vers tovább nem fokozható feszültsége is. Ekkor derül csak ki, hogy a fáradt
reménytelenséggel földre bukott költő lelkében viharzottak az érzések és in-
dulatok, amint képzeletben a menetelőkkel is vitatkozva saját kételyeit győzte
le: az életösztön parancsa és a felismerés bizonyossága, az „élni kell tovább”
tudata hangos felkiáltással, a belső monológ tagolt beszédé válik:

Ne menj tovább, barátom, kiáltás rám! s fölkelek!

Az „ő” és az „én” távolsága ebben a mondatban semmisül meg véglegesen:
az önmagába mélyedő, emlékeit idéző költő ismét társára tekint, vállalva a
közös sorsot, az egymásrautaltságot. A többiek szenvedésében osztozni akaró,
velük azonosuló és reménykedő, emberi közösséget kereső ösztönét és vágyát
is megfogalmazza ezek a szavai. Ezt bizonyítja a megszólítások átalakulása
is. Az ironikusan „bolond”-nak mondott, hiábavaló küzdelmet folytató menetelő
társ a megértő bölcsesség fölnyélével először „jámbor”-ra szelidül, majd a
zárósortban lesz a közös sors beszédes jelképévé: „barát”-tá. „Lélektől lélekig”
vezetett az út, az értelmetlenségben, a fájdalomban is megőrződött és egyre
nyomatékosabban szólalt meg az együttérzés szépsége, melege. Közösségterem-
tővé, emberi lényegre ébresztővé vált a szenvedés. Egy értelemkereső ívet ír
le a költemény: az emberi-szellemi erők összesűrűsödnek a vers második
felében az élet, a hit igazolására.

A menetelés képeit láttató első mondatban még a teljes kétségbeesés feje-
ződik ki, már expresszív töltésű indító szava a tények tudomásulvételét,
a küzdelem feladását szuggereálja. Erőteljes jelzős szerkezettel érzékelteti
az elviselhetetlen szenvedést: a fájdalom emberi alakot ölt, az erőltetett

menetre kényszerített ember maga válik megtestesült: „vándorló fájdalom”-má. A képtelen sorsot illusztrálják, feszültséget teremtenek az egész mondatot behálózó ellentétek. A menetelés monotóniáját, a lépésenként megújuló erőfeszítést, a nem múló fájdalmat sugallja a gyaloglás fogalmát rokonértelmű szavakkal és körülírásokkal megismétlő kifejezések nagy száma. Ehhez a hangulathoz társul a „földre” — „fölkél” alliteráció is. A rabok teljes elerőtlenedését fejezi ki az archaizmusával is hatást keltő „rogyván” határozói ige-név. Testi erejük már nincs a továbbhaladáshoz. Ezt jelzi a „mozdít” ige használata: a sajgó „boká”-ra és „térd”-re rákényszerítik akarataikat. A „szárny emel” kifejezés is arra utal, hogy a lelkierő viszi előre foglyokat. A „visszaszól talán” szintén ezekhez a motívumokhoz kapcsolódik: a menetelő minden figyelmét a gyaloglásra összpontosítja, nem törődik a külvilággal. A szerelem és a halál súlyos érvei: az „asszony” emléke, a „bölcsebb, szép halál” reménye ad erőt az elgyengült testnek a meneteléshez, a fájdalom elviseléséhez, ez a „szárny” emeli ki őt a halál „hívó”, a szenvedésektől megszabadító „árkából”. Sokatmondó az „asszony” szó hétköznapisága, egyszerűsége, meghittsége. A „bölcsebb, szép halál” kifejezés alapmotívuma nemcsak ennek a versnek, hanem az utolsó korszak számos Radnóti-versének. Nem Petőfi „boldog”-nak, „szép”-nek nevezett hősi haláláról ábrándozik itt, hanem — a menetelők lefokozott vágyainak megfelelően — a természet rendje, törvénye szerint valóról. Egy kiforgatott, relatívvá nyomorított értékrend minősíti „bölc”-nek és „szép”-nek embervoltunk végső abszurdumát, a halált. Radnóti okkal félhetett attól, hogy a halálban is megalázzák, annak méltóságától is megfosztják, rettegett az erőszakos haláltól. Sokszor „versre izgatta” az elmúlás, hol:

... egyetlen jaj se hangzik,
sírba se tesznek, a völgy se ringat,
szétszór a szél...

(Nyugtalan órán)

Barátainak borzalmas végzete figyelmeztette:

... úgy halnak e korban a költők...
csak ránkomlik az ég, nem jelzi halom porainkat...
(Harmadik ecloga)

Talán című versében így fohászkodott a „meggyalázott, édes Értelem”-hez:

Ne hagyj el, hadd haljak merész
és tiszta, szép halált.

Az emberhez méltó halál vágya és a csúf halál félelme teszi olyan súlyossá az Ő, régi börtönök sorait:

Ő, régi börtönök nyugalma, szép
és régimódi szenvedés, halál,
költőhalál, fennkölt és hősi kép,
tagolt beszéd, mely hallgatót talál, —
mily messzi már.

„Tudós majmok” közé vágyott:

... talán ha köztük élnék,
nekem is megadatnék
a jó halál kegyelme.

(Zsivajgó pálmafán)

Az Erőltetett menet második mondata is illúzióknak mondja a szép halál lehetőségét. Mint a Hetedik eclogában, itt is elé idéződik a lebombázott otthon szörnyű víziója. A háború alatt, a menetelés során gyakran láthatott romba dőlt otthonokat, felégetett kerteket: a pusztulás látomását fejezik ki szuggesztíven a képek. Azt a benyomást keltik, hogy a kínzó látvány sokszor visszatért képzeletében: a közvetlen élmény, a teljes átélés erejével hatnak a sorok, s a felidézésen túl a fájdalmat, a megrendülést, a félelmet is kifejezik. Ezt az érzést rejtik magukba az egész részletet átítató antropomorfizációk, amelyek az ember halálát vetítik át a tárgyi-természeti világ pusztulásának képeibe: az emberi világ semmisül meg, az emberi élet lehetősége foszlik szét a háborúban. Az erőteljes, gyors mozgást kifejező igék (forog, hanyattfeküdt, eltört) a feltartóztathatatlan pusztulás képzetét keltik, az ember védtelenségét, kiszolgáltatottságát is idézik. A „félelemtől bolyhos a honni éjszaka” — ahogyan Szappanos Balázs elemzése kimutatta —, József Attilára emlékeztető komplex kép: a sötétséget anyagi természetűvé változtatja, rémülettől felborzolódó emberi haját evokál. Tapadhat hozzá más képzet is: a létünk legmélyéből fakadó ösztönös félelem kifejeződéseként az állatok égneek meredő szőrzetét szuggerálhatja. A „bolyhos” szó ugyanakkor a „megbolydult” jelentést is asszociálja: mindent eláraszt, állandóssul, az éjszaka nyugalma is feldúlja a félelem. A képek zaklatott, nyomasztó hangulatát erősíti a hanghatás: nagy számban fordul itt elő a szigorú, parancsoló „t”, a ropogó „r” és az ötszöri alliterációval kiemelt, a „félelem” szó kimondásába ívelő „f” mássalhangzó.

A harmadik mondatban éles fordulat következik. Olyan hihetetlenül visszatartóak, elrettentőek a pusztulás képei, hogy a költő lelkében kételyek támadnak, a kétségbeesés önmaga ellentétébe csap át. A gondolatváltás más szempontból sem szerzetlen: a „bolond” szóval kétszer is jelzett fölényérzet, kívülállás eddig is csak látszólagos volt, hiszen a képek az azonosulást, a részvétet, a költő szorongását is megszólaltatták. A vers első felének érzelmi ambivalenciája, tarthatatlan ellentmondása szűnik meg ebben a fordulatban. A közös sors megrajzolása után itt fordul személyes vallomásba a vers: az „otthonok” többes számát egyes szám váltja fel, az „asszony” szó helyébe „Fanni” neve lép. Így a vers első felének alanya a költővel is azonossá válik: ironikusan, kívülről szemlélte saját korábbi bizakodását is. Másrészt az ő egyéni vágyainak súlyát is növeli, hogy nemcsak a saját nevében beszél. A közös szenvedés átélése után tér át személyes sorsára: így benne az adott történelmi helyzet tipikus ember-sorsa fejeződik ki. A legintenzívebb és legszuggesztívebb hatásfokon: a saját sorsán keresztül megragadott emberi lényeg, a legelidegeníthetlenebb jogaitól megfosztott ember nevében tiltakozik a háború, a fasizmus ellen. Az előbb képzeletében gyötrődve-szenvedve lerombolt otthont — mindannyiuk közös otthonát — újra felépíti magában. A pusztulás rémlátomásaival ellentétbe állított idillikus képsor emeli ki a halálmenet, a gyilkoló-pusztító világ összeroppantó hatalmát,

fejezi ki a költő ítéletét az iszonyú világ fölött, s adja meg az élet, a küzdelem célját, értelmét is.

Ortutay Gyula írt arról, hogy ezekben a sorokban Radnóti „a pesti nyarak és őszök menedékét, az öreg svábhegyi, Diana úti házat énekli meg reszkető vággyal, fájdalmasan tiszta zenéjén át a budai nyaraló verandája, az öreg fák s a békés idill megannyi képe jelenik meg”. Különösen az utolsó években számtalan verse szól ennek az öreg hegyi háznak a békéjéről, idilli magányáról. Az életére törő világméretű pusztulás közepette az otthon emléke jelentette számára az utolsó menedéket és a végső érvet a fasizmus ellen: ez az, amiért élni „érdemes még”. Az emberi integritást védi, az élet minden szépsége és értelme ebbe az egy szóba sűrűsödik. Az ember legelemibb, legszemélyesebb jogainak szelíd követelése többet, teljesebbet mond minden más jellegű kinyilatkoztatásnál. Épp abból a tényből fakad Radnóti kései lírájának kivételes értéke és ereje, hogy amikor az ember életét befonták „vad kényszerképzetek”, amikor hazug jelszavakkal manipulálták az emberi tudatot, meg tudta találni a legkézenfekvőbb, legegyszerűbb, legemberibb, ezért végképp kijátszhatatlan érvet a kegyetlen társadalom elleni lázadásra. Az általa féltve óvott partikularitásban megőrződnek a nobeliség tartalmai is: egy emberibb, otthonosabb világ megteremtését is sürgetik az otthon békéjéről, nyugalomáról szőtt álmok.

Az emberi mértékű, szebb világot követeli akkor is, amikor idilljeiben az ember és a természet testvéri harmóniáját, panteista színezetű természetlátását fejezi ki. Feltűnő, hogy kezdettől mennyire vonzódik Radnóti a „világ apró rebbenései”-hez, a köznapi dolgok ígézetéhez, a valóság egyszerű varázsához. A világháború poklában, ahol a pusztítás szolgálatába szegődött modern technikáé, a fegyvereké volt a szó, ahol az egyes ember, a természet szépsége mit sem számított, a költő közel hajolt a földhöz, az élet parányi jelenségeihez, és észrevette, felragyogtatta szépségüket. Az elidegenedő, uniformizálódó világban, amikor a technikai fejlődés a nagy méretek, távolságok, találmányok csodálatát hozta, Radnóti felmutatta a hús veranda, a zümmögő méh, a hűlő szilvalekvár, a nyárvégi csönd, az árnyas kert, a ringó gyümölcs varázsát. Szelidsége, léletszeretete kapott így kifejezést, általánosan használt stíluseszköze ezért a megszemélyesítés: emberarcúvá változtatja az egész világot, bensőséges, családi viszonyba lép vele.

Az első idillikus képbe illeszkedik az egész vers egyetlen olyan szava, amely kilép a személyes lét világából, amelynek közvetlen programot megfogalmazó társadalmi-politikai töltése van: „béke”. Elhelyezéséből adódóan egyszerre mutat visszafelé (a háború képeire) és előre. Milyen gyöngéddé teszi jelentését, hogy a „méhe” szó birtokos jelzőjeként szerepel! Így fejeződik ki, hogy az életnek a béke a természetes, lényegéből fakadó állapota. A felejthetetlenül merész és eredeti, polifonikus hangulati asszociációkat tömörítő, csilingelően bájos kép más képzettársításra is lehetőséget ad. A béke az élet anyjává magasztosul: az ő „méhéből” születik meg, belőle „zöngicsél” a szépség és öröm, a világ titkai csak a béke állapotában tárulnak ki előttünk. A kétféle megközelítésből adódó antinómia logikailag egyenlő erővel bizonyítja a kép gazdag jelentésfunkcióját. Hatása a többi képre is kisugárzik, a következő mondatok alárendelő viszonyban állnak az ezt a szót tartalmazó tagmondatlal.

Meglepő stílusváltásra figyelhetünk fel ebben a részben: az első két mondat nyersen realista, már-már dokumentatív ábrázolásmódja után a nosztalgikus hazavágyódás impresszionista képsort teremt. Sajátos stíluskeveredés jön létre:

a tárgyas költészet stílusa variálódik az impresszionizmus látomásos-álomszerű stílusával. Az egymásnak ellentmondó indulatok találnak így adekvát kifejezési formát, szolgálva a végső egységet: az emberi integritás védelmét.

Átalakulnak, megszaporodnak és gyöngéd szeretetet árasztanak a jelzős szerkezetek: régi, hús veranda, nyárvégi csönd, rőt sövény. Uralkodó stíluselemként gyönyörű megismerősítések láncolata fokozza az idillikus hangulatot: napozó csönd, álmos kertek, árnyékot író, lassú délelőtt. Finom erotikát rejt el a „meztelen” ringó gyümölcsök képebe. Az emlékezetében felidéződő, „megálló”, csodálatos pillanatok, a múlthatatlan vágyakat tartós-huzamos történésű ígék sorával fejezi ki: zöng, hűl, napozik, ring, vár, ír. A gondolatlan fonódik össze itt is az akusztikai hatás: a lágy „m”, „n” és „l” hangok is az idill képeihez, az impresszionista hangulathoz simulnak.

Az idillikus képeket elindító sorban két szó is figyelmeztetett, hogy az emlékek a régmúlthoz tartoznak: „egykor”, „rég”. Az egymást követő képek aztán egyre emberközelibb tartalmakról, egyre személyesebb élményekről, egyre közvetlenebb átélésről beszélnek, s végül Fanni alakjának felidezésében, a szerelmi intimitás kecses rajzában jutnak el a csúcra. A zenei („a béke méhe zöngne”) és festői („Fanni várna szőkén a rőt sövény előtt”) elemek megelevenítik, hallhatóvá és láthatóvá varázsolják az emlékeket. A rímek — a fokozatosan megtalált belső harmónia jelzéseként — a képsor végén a legtisztábbak, legcsengőbbek: „kerteken” — „meztelen”, „sövény előtt” — „délelőtt”. Játékos hangulatot, időtlen nyugalmat áraszt az utolsó képbe illesztett „lassan”—„lassú” figura etimológica, amely harmonikus hanghatása mellett a ritmust is lelassítja. A felidezés, a varázslat tökéletesre sikerült. Az emlékek „kútjából” a tudat felszínére toltak, felfoghatóvá váltak, „szárnyat” adnak a költőnek is az emlékek. Révületében arról is „megfelekedezik”, hogy befejezze a mondatot, nem törődik vele, hogy feltételt szabott („Ó, hogyha hinni tudnám”, „ha volna még”), a hiányzó főmondatot le sem írja. Igaz, a feltételes igemód mindvégig figyelmeztet, csak álomról van szó, bizonytalan, hogy megvalósulhat-e az álom, a látomások olyan varázslatosak, közeleiek, parancsolóak, hogy a reménynek engedelmeskednie kell. Ellenállhatatlan kontrasztot teremtett a porig alázott sors és az otthonra emlékezés boldog, lélegzetelállító mámore, ünnepélyessége között — hinni kell az álmoknak: „de hisz lehet talán még!” A „talán” egy pillanatra visszafogja ugyan a remény szavát, de az idillikus képek a valóságban is öngazolást keresnek: „a hold ma oly kerek!” A belsőről a külsőre átváltó leírás egyesíti az ösztönt és a tudatot, az érzelmet és az értelmet, a szubjektív vágyat és az objektív törvényt a remény megerősítésére.

A hold régi szimbóluma a költészetnek. A sötét éjszakát beragyogó égitest szépsége a világmindenségből hoz üzenetet, a végtelenséggel kapcsolja össze az embert, a kozmoszban uralkodó örök törvények kijelentője. A változó hold mintegy a folyton változó-megújuló élet jelképe. A felhők mögé bújt vagy a fogyó hold a fenyegetettséget, a megbomlott egyensúlyt, a széthulló valóságot testesíti meg. A faszizmus embertelen világában sem Ady pesszimizmusa kísérti Radnótit, mintha válaszolni akarna a nagy költőelőd Kocsi-út az éjszakában című versének kiábrándult soraira:

Milyen csonka ma a Hold,
Az éj milyen sivatag, néma,
Milyen szomorú vagyok én ma,
Milyen csonka ma a Hold.

Minden Egész eltörött,
Minden láng csak részekben lobban,
Minden szerelem darabokban,
Minden Egész eltörött.

A kép nem először fordul elő Radnóti lírájában sem. A Tajtékos ég című posztumusz kötetének 73 verse közül 23-ban szerepel a holdmotívum: összefüggő, egymást erősítő szimbólumrendszert alkot.

Ha „baljós a menny” felette:

... a robbanó és beomló házsorok
között a vérekes hold fénye támolyog.
(Második ecloga)

A holdra tajték zúdúl, az égen
sötétzöld sávot von a méreg.
Cigarettát sodrok magamnak,
lassan, gondosan. Élek.
(Tajtékos ég)

Más verseiben az élet természetes rendjének, harmóniájának rituális jelképe a hold.

Trisztánnal ültem című költeményében a baráti hangulat fénylő díszleteként:

Vörösborunk világított az asztalon,
feljött a hold.

A Tétova ódában a „holdtól cirmos éj” mozdul feje fölött. A Harmadik eclogában a kedves alakját varázsolja maga elé, és látja:

hogy mozdul, hogy ölel, hogy nézi a holdat az égen!

Virágének című versében így biztatja szerelmét:

Hull a sötét, de ne félj,
megszólal a néma, ezüst éj;
kivirágzik az éji fa ága,
hold bámul a béna világra.

Csak csont és bőr és fájdalom című költeményében Babits megsiratására szólítja a szavakat: a „göröngy”, a „fátyol”, a „harang”, a „lélek”, a „gyöngy”, a „csillag” után a „lassú pillantású szó”-t, a „hold”-at is.

Az Erőltetett menet jelképéhez A bujdosó című vers holdmotívumának jelentése áll legközelebb:

Az ablakból egy hegyre látok,
engem nem lát a hegy;
búvok, tollamból vers szivárog,
bár minden egyre megy;
s látom de nem tudom mivégre
e régimódi kegy:
mint hajdan, hold leng most az égre
s virágot bont a meggy.

Ezek az idézetek is megerősítik, hogy „a hold ma oly kerek!” felkiáltásban nem valóságos élmény és nem egyszerűen a csodavárás lelkiállapota fejeződik ki. A költészet anyagára, a nyelvre itt is szellemi tartalom épül. A „holdtölte van” ténymegállapításon túl az értelmes élet példáját saját életével és halálával is igazoló költő meggyőződését fogalmazza meg, hogy a világ megváltoztatható. A természet megmászhatatlan törvényei azt sugallják, hogy sorsunkat is teljessé, értelmessé tehetjük. Van még valami a mindenségben, ami egész, „kerek”. A faszizmus hatalma sem mindenható, az élet alapvető igazságaival szemben tehetetlen. A rémuralom sem tarthat örökké, a világot irányító egyetemes törvények, kozmikus igazságok előbb-utóbb diadalmaskodnak. A végtelen tér és idő dimenzióiban visszhangzik, idáig hallatszik az utolsó sor mélységekből felhangzó segélykiáltása: „kiálts rám! s fölkelek!”

A kép költői hatását csak fokozza, hogy a helyzet- és lélekrajzzal is szerves összhangban van: a földön fekvő rab szemlélődése, viaskodása, lelkiállapota diktálja a megoldást. A mű belső világától, a lírai szituációtól nem rugaszkodhatt el a költő, mert az disszonanciát okozna, idegen anyagot iktatna a vers szerkesztésébe, megbotránkoztatná az egységes esztétikai átforgatottság követelményét. Az emberi lényegszerűség itt is feloldódik a tiszta, közvetlenül átélt szemléletben, a konkrét érzékletességben. A gondolatot mintegy megeleveníti, átlelkesíti, láthatóvá teszi, folytatva a versen végigvonuló antropomorf képek sorát.

A megállapítás a versnek szerkezeti szempontból kulcsfontosságú helyén található. Márpedig József Attila szerint a műalkotás minden részlete „archimedesi pont”, mindennek megvan a maga szükségszerű helye a művészi szándék által meghatározott mondanivaló kifejezésében. A holdmotívum lendíti át a költeményt — a teljes reménytelenség érvei és a feltételes módú otthonidézés után —, az optimista befejezéshez: igen lényeges gondolat sűrűsödik tehát benne. A valóság megfellebbezhetetlen törvényeit döntő bizonyítékként felmutató kép az egyensúlyteremtés hatásos eszköze, gazdag jelentéstartománnyal kapcsolódik a mű üzenetéhez: a költő a faszizmus, a háború, az erőltetett menet lealjasult világában is őrzi az emberi élet reményét.

Úrrá lett tehát a reménytelenségen, a 2x2 józanságán, úrrá akkor, amikor két nap múlva ismét az erőltetett menet halál felé vezető útja várta, és joggal félhetett attól, hogy alkotása megmarad-e, s attól is, lesz-e ideje, alkalmá még verset írni. Az ellentétes indulatok tökéletes formába öntése azt is jelzi, hogy Radnóti számára már önmegtartó erő a gondolat pontos megfogalmazása. Megrendítő kísérlet ez a vers a kétségbeesés, a szenvedés, a halál alkotással való leírására is. A társadalom körülötte összeomlott, „a század bűzös, vad csomók-

ban áll"-t, de alkotásában az esztétikum és az etikum összefonódó törvényei szerint kerek maradt a hold — folytatódott a világ, az élet. A műgond etikai-világnézeti funkciót is teljesít: az értelmetlen káosszal szembeszegeti a művészet belső fegyelmét. Jegyzetek a formáról és a világnézetről című tanulmányában okkal idézhette a költő Lukács Györgyöt: „A formálás: az utolsó ítélet a dolgok felett . . . A forma: egy adott helyzet adott lehetőségei között a maximális erő-kifejtés; ez az igazi etikája a formáknak.”

A sikeres megformálás önmagában is a hitet, a reményt erősíti, olvasóinak pedig elmondja azt is, hogy milyen csodára képes az ember — még a pokolban is. Az Erőltetett menet megtisztító formai szépsége a kegyetlen sors fölött kivívott győzelmet jelképezi. Radnóti a pusztulás, a halál közvetlen közelében is tiszteletben tartja a verset, a hivatást, remekművet alkot. A bori notesz ötnyelvű bejegyzéséből is megtudhatjuk, hogy verse megírása idején már nem csupán önmagára gondolt. Tudta, hogy életünknek a partikularitáson túlmutató értelme van.

Radnóti személyes sorsa mégis a költeményben kifejezett és leküzdött reménytelenséget igazolta. A szeptember 17-én útnak induló, Németország felé tartó halálmenetben ott vonszolta magát addig, amíg ereje megengedte. Verseket is írt még: a Razglednicák 2., 3. és 4. darabját, amelyek a nyomában lépkedő „förtelmes halál” képét rajzolják meg hátborzongató érzékletességgel. November 9-én a csonttá, bőrre és fájdalommal lesóványodott költőt 21 társával együtt kocsira tették, hogy egy győri kórházban helyezték el őket. A zsúfolásig megtelt kórházakban nem maradhattak. A kocsisok haza akartak sietni, a katonáknak este Mosonmagyaróváron kellett jelentkezniük alakulatuknál, nehogy szökevényeknek tekintsék őket. Hát gyilkoltak — „önként, kéjjel . . . nem . . . parancsra”. A bori notesz versei azonban megmaradtak Radnóti viharkabátjának zsebében.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bori Imre: Radnóti Miklós költészete. Újvidék. 1965.
 Csoóri Sándor: Radnóti szülőháza. Nomád napló. Bp. 1978. 30—4.
 Kőszegi Ábel: Töredék. Bp. 1972.
 Ortutay Gyula: Radnóti Miklós otthona. Írók, népek, századok. Bp. 1960. 157—65.
 Pomogáts Béla: Radnóti Miklós. Bp. 1977.
 Radnóti Miklós Művei. Szerk. Réz Pál. Bp. 1978.
 Szappanos Balázs: Erőltetett menet. Seres József—Szappanos Balázs: Verselemzések. Bp. 1974. 196—203.
 Tolnai Gábor: Radnóti. Tanulmányok. Bp. 1970. 269—319.

**THE SYSTEM OF MOTIVES IN A POEM BY MIKLÓS RADNÓTI
SOME IDEAS ON FORCED MARCH
(ERŐLTETETT MENET)**

DR. LÁSZLÓ LISZTÓCZKY

The essay analyses the last great lyric synthesis of Miklós Radnóti. The author's central idea is that the poem *Forced March* is a parable of universal human existence as well as an exposure of fascism, a description of the fate of the prisoners and a personal confession — all at the same time. The poet tried what is nearly impossible: to create an artistic harmony between death and idyll, between the antinomies of destruction and creation. All the formal elements serve to dissolve this tension. Starting with total distress the ideas proceed as if with the dialectics of thesis-antithesis-synthesis towards the final line expressing the will to live. After the arguments of hopelessness and the recalling of home in the conditional the symbol of the moon pushes the poem on to the hopeful ending: the poet has preserved his faith in the possibility of a more humane life even in the debased world of fascism, in the vicinity of „hideous death”.